

Психологічні передумови ефективної мовленнєвої комунікації учнів 8-9 класів

**Людмила ГАЛАЄВСЬКА,
молодший науковий співробітник
відділу навчання української мови
та літератури Інституту педагогіки
НАПН України**

У статті визначено психологічні чинники, важливі для ефективної мовленнєвої комунікації. Зосереджується увага на різних підходах і поглядах вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів на проблему дослідження. Окреслено смислове поле поняття «комунікація».

Ключові слова: спілкування, комунікація, мовленнєва діяльність, моделі комунікації, аспекти спілкування, функції комунікації.

Постановка проблеми.

Учені різних галузей однакостайні в тому, що комунікація є основним способом існування особистості, головною умовою її навчання й виховання, розвитку і формування громадянина в сучасному світі. Навчати учнів загальноосвітньої школи спілкуватися, формувати й розвивати їхню комунікативну компетентність – завдання вчителя-словесника.

На важливості спілкування наголошував С.Л. Рубінштейн, називаючи його «необхідною передумовою будь-якої діяльності людини[6]».

Аналіз основних досліджень і публікацій. Нині в науці існує багато визначень комунікації. Ще в 70-х роках ХХ ст. Ф. Данс у статті, присвяченій аналізу дефініцій комунікації, зафіксував 95 визначень і згрупував їх у 15 категорій [17]. Польська дослідниця Х. Валінська де Хакбейлі у своїй докторській дисертації «Поняття комунікація в американській теорії масової комунікації» [19] зафіксувала понад 200 дефініцій, виявлених в американській літературі, і виділила в них 18 семантичних (значеннєвих) категорій. Польський комуніколог Т. Гобан-Клас у посібнику «Засоби масової комунікації і масова комунікація» наводить сім типових визначень

комунікації: *комунікація як трансмісія* (трансляція, передача) інформації, ідей, емоцій, умінь; *комунікація як розуміння інших*, коли ми й самі прагнемо, щоб нас зрозуміли (комунікація як порозуміння); *комунікація як вплив* за допомогою знаків і символів на людей; *комунікація як об'єднання (творення спільноти)* за допомогою мови чи знаків; *комунікація як взаємодія* за допомогою символів; *комунікація як обмін значеннями* між людьми, які мають спільне в сприйманні, прагненнях і позиціях; *комунікація як складник суспільного процесу*, що виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо [18].

У науковій літературі існує численна група тлумачень цього терміна. Дослідники по-різному добирають ключові слова тлумачення, які визначають суть дефініції, а саме: комунікація як *механізм* забезпечення існування й розвитку людських стосунків (Ч. Кулі), комунікація як соціальне *поєднання* індивідів за допомогою мови та знаків, *установлення* загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності (К. Черрі), комунікація як *акт* відправлення інформації від мозку однієї людини до мозку іншої людини (П. Сміт, К. Беррі, А. Пулфорд), комунікація як специфічний *обмін* інформацією, процес передачі емоційного та інтелектуального змісту (А.Б. Звєгінцев, А.П. Панфілов) та ін. Аналізуючи їх, робимо висновок, що ці дефініції не суперечать одна одній, а лише взаємодоповнюють. По суті кожне з визначень охоплює певний бік явища, сприяючи більш глибокому усвідомленню суті комунікації. Ідея зв'язку в спілкуванні є домінуючою, що дало підстави для широкого вживання цього терміна.

Психолінгвістичний аспект вивчення мовної комунікації висвітлено у численних працях Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, М.І. Жинкіна, І.О. Зимньої, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, Ю.М. Лотмана, С.Л. Рубінштейна, Л.В. Щерби, Л.В. Якубінського та ін.

Сучасні праці Г. Почепцова, О. Селіванова, Г. Онуфрієнка, А. Черневич, О. Яшенкової обґрунтовано актуальність досліджень природи

комунікативних процесів, рівнів комунікативної культури, добір моделей мовленнєвої поведінки до умов спілкування.

У нашому дослідженні зосереджуємо увагу на таких функціях комунікації: *обмін інформацією, досягнення взаєморозуміння, забезпечення взаємодії*. У полі нашого зору перебувають також стратегії спілкування, а саме: з'ясування позиції співрозмовника, досягнення взаєморозуміння, забезпечення взаємодії є глибинною схемою стратегії спілкування.

Мета статті – визначити й обґрунтувати важливі для процесу й результату мовленнєвої комунікації психологічні чинники.

Виклад основного матеріалу. Кінець 60-х і початок 70-х років минулого століття характеризується так званою епохою «комунікативної революції» в галузі психолінгвістики. У цей час психологи (Леонтьєв О.М., Лурія О.Р., Божович Л.І., Гальперін П.Я. та ін. вчені) починають активно досліджувати різні аспекти процесу спілкування як виду інтерактивної діяльності людини. На протигагу традиційному розумінню суті його (як передавання кодованого повідомлення від одного індивіда до іншого), О.М. Леонтьєв пропонує «діяльнісний» підхід, відповідно до якого спілкування розглядають як особливий вид діяльності з властивими йому характеристиками діяльності (структурність, цілісність, цілеспрямованість). Учені з'ясовують, що механізм оволодіння мовленням тотожний механізму оволодіння будь-якою діяльністю. Оскільки ж оволодіти будь-якою діяльністю можна лише практично, у процесі залучення до неї, то оволодіти мовленням можна також лише в процесі спілкування. Розглядаючи мовлення як діяльність у межах комунікації (спілкування), адже саме в цьому випадку воно стає вмотивованим. У результаті тривалого наукового пошуку О.М. Леонтьєв розробив теорію мовленнєвої діяльності, згідно з якою мовленнєва діяльність, як і будь-яка інша, передбачає наявність таких компонентів:

- мотиву (для чого людина говорить);
- мети (чого хоче досягти в результаті спілкування);
- структури.

С.Л. Рубінштейн вважає, що мотивом можна назвати більш-менш усвідомлену спонуку до дії, яка спрямовує до певної мети [6]. Погляд на мотивацію як необхідний компонент мовленнєвої діяльності дав змогу вважати невмотивоване навчання мовленнєвої діяльності позбавленим психологічного змісту.

До структури мовленнєвої діяльності (за О.М. Леонтьєвим) належать мовленнєві дії й мовленнєві операції (орфоепічні, лексичні, морфологічні, синтаксичні), отже, мовлення вчений розглядає як сукупність умотивованих мовленнєвих дій (в основі яких лежать мовленнєві операції), що мають власну проміжну мету, яка підпорядковується кінцевій меті діяльності[3].

Згідно з теорією мовленнєвої діяльності процес спілкування має декілька етапів, для забезпечення кожного з яких у мовців мають бути відповідні здібності й уміння. Перший етап – *орієнтування в умовах комунікативної ситуації* – передбачає орієнтування в зовнішній ситуації спілкування, його цілях, особистості співрозмовника. Для здійснення мовленнєвої діяльності на цьому етапі зосереджуємо увагу на меті спілкування, уміннях орієнтуватися в умовах спілкування й аналізувати їх.

Другий етап – *планування змісту майбутнього висловлювання* – відбувається зазвичай несвідомо, залежно від мети спілкування.

На третьому – етапі реалізації – здійснюється *вибір конкретних мовних засобів, адекватних ситуації змісту висловлювання, і виконання тих чи інших мовленнєвих операцій, дій*.

Зважаючи на двосторонність процесу спілкування, четвертим етапом є *контроль за ефективністю висловлювання*, під час якого й проявляється зворотній зв'язок. Мовець перевіряє, чи вдало були дібрані засоби висловлювання для досягнення мети спілкування, адже він має вміти не лише об'єктивно висловити словами свої думки, але й зробити це єдиним доцільним способом або обрати з різноманітних, доступних йому можливостей мовленнєвого вираження їх, найбільш близьку до оптимуму [11].

Отже, мовленнєва діяльність – це й процес використання мовних засобів в актах спілкування: під час сприймання, розуміння й продукування зв'язних висловлювань. Важливо усвідомити, що сам процес спілкування передбачає зорієнтованість на використання мовних одиниць для задоволення потреб комунікації.

Розглянемо ефективні умови комунікації, важливі для процесу навчання діалогу учнів 8-9 класів. Серед об'єктивних і більш загальних умов слід назвати *спільну мову* (єдину систему кодифікації і декодування інформації), а також спільний словниковий запас у учасників спілкування.

Є. Мелібруда називає три чинники ефективної комунікації: *надійність комунікатора, зрозумілість його повідомлення й урахування зворотніх зв'язків* щодо того, наскільки правильно його зрозуміли. Найважливішими з цих чинників є *надійність комунікатора*, яка визначає ступінь довіри реципієнта до того, що йому повідомляють. Експериментально доведено, що особи, яких оцінювали партнери як надійних, володіли значними можливостями впливу на співрозмовників. Очевидно, певні дії комунікатора можуть підвищувати надійність його в очах реципієнта і за рахунок цього зростання ступеня довіри у спілкуванні.

Друга умова ефективної комунікації – *зрозумілість повідомлення*. Для цього необхідно враховувати можливості розуміння, притаманні реципієнту. Має значення вік, стать реципієнта, адже по-різному сприймають інформацію діти і дорослі, чоловіки і жінки. Ефективність комунікації зростає, якщо вичерпно, конкретно, однозначно формулювати свої думки, уникаючи невизначеності, розпливчастості, зайвої широти, двозначності.

Третя умова ефективної комунікації пов'язана із *урахуванням зворотніх зв'язків*, а саме:

1. У зауваженнях варто зосереджуватися на особливостях **поведінки** учня, а не його особистості, говорити про конкретні вчинки, а не про свої міркування щодо того, хто він.

2. Говорити слід більше про свої спостереження, тобто про те, що ви чули, бачили, сприймали за допомогою органів чуття, а не про ваші висновки. Краще навести реальні факти, а висновки партнер зможе зробити сам.

3. Уникати оцінок, не засуджувати, краще висловлюватися відверто, беручи на себе відповідальність за власні почуття, називаючи їх прямо, а не ховаючись за оцінками.

4. Зосереджуватися на недавніх подіях, свіжих у пам'яті партнера, а не на примарних історіях минулого.

5. Намагатися давати якомога менше порад, краще висловлювати свої міркування, обмінюючись думками з партнером. Тоді за ним залишається право вільно вирішувати, як використовувати одержану інформацію[5].

Викладене вище зумовлює необхідність дослідження проблеми розвитку психологічних передумов ефективної комунікації учнів з урахуванням інформаційного, інтерактивного, конативного (поведінкового) аспектів спілкування.

У межах *інформаційного аспекту спілкування* розширюється коло психологічних проблем, пов'язаних з передаванням і сприйманням повідомлень. Інформаційні потоки, що невинно зростають, живлять людське спілкування й водночас є рушієм суспільного прогресу. У каналах зв'язку інформація кодується, набуває вигляду знаків чи навіть комплексів їх (повідомлень, слів, жестів тощо), за якими закріплено цілком конкретні значення. Систему знаків становлять природні й умовні мови, за допомогою яких відбувається процес спілкування.

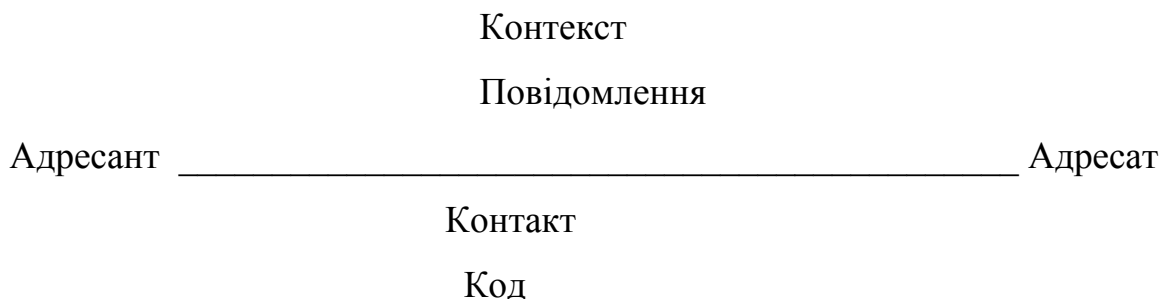
Інтерактивний, конативний (поведінковий) аспект спілкування спрямований на узгодження внутрішніх і зовнішніх суперечностей у позиціях партнерів. Через поведінку розкривається прагнення людини до тих чи інших цінностей, виявляються спонукальні сили, які регулюють взаємини партнерів у спільній діяльності. Настанови всіх видів формуються на рівні підсвідомості і тому їх досить важко узгоджувати раціональними способом.

За висновками вчених, позитивному розвитку спілкування сприяє сумісність настанов партнерів.

Слід зазначити, що науковці створили значну кількість моделей, що репрезентують структуру комунікації з усіма можливими складниками. Зокрема модель лінійного розгортання мовлення від мотиву, що спонукає адресанта мовлення розпочати спілкування, до ефекту, отриманого адресантом у спілкуванні з адресатом, запропонована ще в 1948 р. американським ученим *Гарольдом-Дуайтом Лассвеллом* (1902–1978). Учений виокремлює такі етапи процесу: Хто говорить? Що говорить? За допомогою якого каналу? До кого говорить? З яким результатом говорить? Однак у цій моделі поза увагою лишається інтерактивність учасників комунікації, а саме той аспект її, що передбачає у процесі комунікативного акту зміну позицій співрозмовників (адресат стає адресантом і навпаки) [2, с. 52].

Модель К.-Е. Шеннона зорієнтована на телефонічну комунікацію, що враховує передусім технічний бік проблеми. У цій моделі вже взято до уваги наявність комунікативного шуму, спричиненого зовнішніми чинниками, зокрема каналом комунікації. Як і в моделі Лассвелла, процес комунікації подано як односторонньо скерований – від джерела інформації до її адресата[2].

Моделюючи процеси комунікації, Р. Якобсон орієнтувався насамперед на особистості учасників спілкування і засоби мови, які вони використовують в інтеракції. Однак процес спілкування теж односторонньо скерований:

Подана модель інтерпретується так: адресант, використовуючи засоби мовного коду, формулює повідомлення, за допомогою якого у межах конкретного контексту налагоджує контакт з адресатом [10].

Слід зазначити, що на практиці на основне місце спілкування може претендувати один зі складників комунікації. З огляду на це вчений (Р. Якобсон) створив одну з найповніших класифікацій *функцій* міжособистісного спілкування.

Емотивна функція полягає в опорі на адресата. Особистість мовця, його внутрішній світ виявляється найповніше. Також, сприяє емоційній оцінці та сприйняттю почуттів і волі того, хто говорить, людиною, яка сприймає інформацію.

За *реферативної (позначувальної) функції* основна увага приділяється об'єктові мовлення. Це скерованість мовлення в реальний (або мислимий як реальний) світ, коли учасники спілкування «прив'язують» свої повідомлення до об'єктів діяльності.

Конотативна (впливова) функція означає вплив адресанта на ментальну й емоційну сфери адресата через наказ, прохання, спонукання, із використанням кличної форми засобів мовного коду, варіюючи ефективність свого повідомлення тощо.

Металінгвістична функція спирається на код. Вона передбачає розкриття значення слів, речень, відповіді на запитання: «Що означає це слово? Що ви хотіли сказати, вживаючи цей вислів?» тощо. На цю функцію спирається науковий аналіз мови.

Фатична (контактовстановлювальна) функція – це опора на контекст, налагодження й підтримання контакту між співрозмовниками. Такого характеру вважають розмови про погоду, за святковим столом, «світські бесіди» тощо [2, с. 54].

Модель Ю. Лотмана є різновидом видозміненої моделі Р. Якобсона. Ю. Лотман не погоджувався з трактуванням Якобсоном поняття «код». На його думку, код не має історії, він не заглиблений у культуру, у пам'ять

покоління. Комунікація у цій моделі постає як переклад з «мови» на «мову» в діалозі особистостей.

Однак розглянуті лінійні моделі комунікації представляють спілкування як односпрямований процес – від відправника до одержувача і лише частково охоплюють особливості процесу спілкування, оскільки не охоплюють усі важливі для реальної комунікації чинники.

Інтерактивні моделі комунікації (М. Бахтін, Р. Барт, Г. Штепта ін.) передбачають активність усіх учасників спілкування. Однак у цих моделях недостатньо диференційовано канали комунікації, не враховано психологічні, соціальні чинники, що впливають на перебіг міжособистісного спілкування.

У **транзакційній моделі комунікації** постає процес у якому люди формують стосунки, взаємодіють один з одним. Найпопулярнішою є модель німецького лінгвіста Вілбура Шрамма. Учений тлумачить комунікацію як постійну інформаційну, психологічну, емоційну налаштованість комунікантів один на одного, коли і адресант, і адресат не міняються місцями, а виконують свої функції одночасно [2].

Варто зазначити, що моделі комунікації (узагальнені теоретичні уявлення, які відтворюють структуру і функції досліджуваного об'єкта) можна розглядати як вид соціальної інтеракції, що задовольняє різні потреби вираження внутрішніх станів комунікантів, мовленнєвих дій учасників комунікативного акту.

Сучасні психологи (А.А. Бодальов, Г.С. Костюк, Я.А. Лук'ян, Д.Б. Гудков, О.Л. Каменская, А.А. Залевская, В.І. Бадер, Г.Н.Ушакова, В.И. Карасик та ін..) розглядають комунікацію як діяльність, яка потребує розвитку автоматизованих навичок, творчих мовленнєвих вмінь та «відчуття мови». Безумовно, знання, особливо лексичні, граматичні, фонетичні, становлять основу, з якої розвиваються навички діяльності. Відомо, що *головна вада навчального процесу* в школі полягає в тому, що учні, вивчаючи мову, не володіють нею, тобто не вміють застосовувати вже набуті знання в

конкретній мовленнєвій ситуації. Виникає потреба використання мовних засобів під час спілкування один з одним і з іншими людьми, тобто виникає проблема володіння комунікативними навичками та мовленнєвими вміннями на достатньому рівні. Володіти такими вміннями та навичками – це означає вміти правильно вибрати стиль мовлення, визначитися із формою мовленнєвого висловлювання, сформулювати мету й завдання спілкування, застосувати ефективні мовленнєві засоби.

Важливо мати на увазі, що під час спілкування необхідно враховувати мовленнєві навички, які за своєю природою є механічними, стереотипними, і комунікативні вміння, що мають творчий характер, тобто передбачають добір необхідних мовних засобів і застосування мовленнєвих навичок.

Складниками, що виражають суть комунікативних умінь, є володіння різними функціональними стилями, вміння використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної мовленнєвої ситуації, додержання правильної літературної вимови, правопису, лексичних, граматичних і орфоепічних норм, без них не можна говорити про опанування комунікативними вміннями. Зміст цього поняття включає в себе й уміння найточніше й найповніше висловити думку, логічно її обґрунтовувати, вміло застосовувати мовну скарбницю досвіду багатьох поколінь.

Поділяємо думку, Л. Савенкової, яка проаналізувала комунікативні вміння й розробила спеціальні прийоми («пристосування» у спілкуванні, комунікативна атака та ін.), оволодіння якими забезпечує педагогічний контакт у спілкуванні на уроках української мови [5, с. 49-51]. Використання їх на практиці сприяє стимулюванню діалогічної взаємодії, розвитку мотивів комунікативної діяльності, що, на нашу думку, є однією з умов успішної ефективної мовленнєвої комунікації.

Висновки. Системний аналіз і вивчення учнями 8-9 класів на уроках української мови типів і форм мовної комунікації, моделювання комунікативної ситуації, аналіз її складників; виокремлення й опис одиниць мовної комунікації, сприйняття і розуміння мовленнєвих повідомлень;

виявлення комунікативних невдач, причин їх шляхів подолання; пошук оптимальних моделей мовної комунікації уможлиблює комплексне дослідження мовної комунікації.

Перспективи подальших розвідок. Подані матеріали не вичерпують проблему повною мірою. Багато аспектів її потребують ретельної уваги з боку дослідників, а, можливо, і спеціальних досліджень. Такими, зокрема, видаються проблеми вивчення й аналізу процесу спілкування, засобів комунікації й аспектів комунікативного процесу, значення тексту в комунікації, мовного коду в комунікації тощо.

В статье определены психологические факторы, важные для эффективной речевой коммуникации. Концентрируется внимание на различных подходах и взглядах отечественных и зарубежных психологов и педагогов на проблему исследования. Определены смысловое поле понятия «коммуникация».

Ключевые слова: *общение, коммуникация, речевая деятельность, модели коммуникации, аспекты общения, функции коммуникации.*

The article defines the psychological factors that are important for effective verbal communication. Focuses on the different approaches and views of domestic and foreign psychologists and educators to study the problem. Defined semantic field of the concept of "communication".

Keywords: *communication, communication, speech activity, patterns of communication, aspects of communication, communication functions.*

Література

1. Загнітко А.П., Домрачева І.Р. Основи мовленнєвої діяльності: [навч.посіб. для студентів денної, безвідривної та очно-заочної прискореної форми навчання спеціальності]. / А.П. Загнітко, І.Р. Домрачева. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2001. – 56 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – К.: Академія, 2009. – 373 с.

3. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
4. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия: ред. Е.Д. Хомская. – [2-е изд.]. – М.: МГУ, 1979. – 336 с.
5. Мелибруда Е. Я – ты – мы. / Е. Мелибруда. – М.: Прогресс, 1986. – 256с.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн: редкол. Е.В. Шорохова (отв.ред.) и др. – 2-е изд. – М.: Педагогика., 1979. – 416 с.
7. Савенкова Л.О. Комунікативність учителя / Л.О. Савенкова // Початкова школа. – 1998. – №8. – С. 5-8.
8. Семенюк О.А. Основи теорії мовної комунікації: навч.посіб. / О.А. Семенюк, В.Ю. Парашук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 240 с. (Серія «Альма-матер»).
9. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1979. – 208 с.
10. Почепцов О. Г. Теорія комунікації / О.Г. Почепцов. – К.: Київський університет, 1999. – 308 с.
11. Притулик Н.В. Формування умінь українського комунікативного мовлення першокласників в умовах російсько- української двомовності // Початкова школа. – 2004. – № 6. С. 12-13.
12. Прищак М.Д. Комунікація, спілкування, комунікативність: категоріальний аналіз / М.Д. Прищак // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2010.– № 2. – С. 5-8.
13. Мусатов С.О. Психологія педагогічної комунікації: Теоретико-методологічний аналіз: монографія / О.О. Мусатов. – К.-Рівне: Ліста-м, 2003. – 176 с.
14. Чайка Г. Л. Культура ділового спілкування менеджера : навч. посібник / Г.Л. Чайка. – К. : Знання, 2005. – 442 с.
15. Філоненко М.М. Психологія спілкування / М.М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

16. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навч. посіб. / І.М. Цимбалюк – [2-ге вид., випр. та доп.]. – К.: Професіонал, 2007. – 464 с.
17. Dance F. The Concept of Communication // Journal of Communication. – 1970. – № 20. – P. 201-210.
18. Goban-Klas T. Media i komunikowaniemasove. Teorie i analizi prasy, radia, televiziji i Internetu. – Warszawa, Kraków: Wydawnictwo naukowe PWN, 1999. – 336 s.
19. Walińskade Hackbeil H. Pojęcie «komunikacja» w amerykańskie jteorii komunikacji społecznej: автореф. докт. дис... – Uniwersytet Wrocławski, 1975. – 36 с.

Literatura

1. Zahnitko A.P., Domracheva I.R. Osnovy movlennievoi diialnosti: [navch. posib. dlia studentiv dennoi, bezvidryvnoi ta ochno-zaochnoi pryskorenoi formy navchannia spetsialnosti]. / A.P. Zahnitko, I.R. Domracheva. – Donetsk: Ukrainyskyi kulturolohichnyi tsentr, 2001. – 56 s.
2. Batsevych F. S. Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky / F.S. Batsevych. – K.: Akademiia, 2009. – 373 s.
3. Leontev A.A. Yazyk, rech, rechevaiadeiatel'nost' / A.A. Leontev. – M.: Prosveshchenye, 1969. – 214 s.
4. Luryia A.R. Yazyk y soznanye / A.R. Luryia: red. E.D. Khomskaia. – [2-e yzd.]. – M.: MHU, 1979. – 336 s.
5. Melybruda E. Ia – ты – мы. / E. Melybruda. – M.: Prohress, 1986. – 256s.
6. Rubynshtein S.L. Problemy obshchei psikhologii / S.L. Rubynshtein: redkol. E.V. Shorokhova (otv.red.) y dr. – 2-e yzd. – M.: Pedagogika., 1979. – 416 s.
7. Savenkova L.O. Komunikatyvnist uchytelia / L.O. Savenkova // Pochatkova shkola. – 1998. – №8. – S. 5-8.
8. Semeniuk O.A. Osnovy teorii movnoi komunikatsii: navch. posib. / O.A. Semeniuk, V.Iu. Parashchuk. – K.: VTs «Akademiia», 2010. – 240 s. (Seriia «Alma-mater»).

9. Zhynkyn N.Y. Mekhanyzmy rechy. – M., 1979. – 208 s.
10. Pocheptsov O. H. Teoriia komunikatsii / O.H. Pocheptsov. – K.: Kyivskiy universytet, 1999. – 308 c.
11. Prytulyk N.V. Formuvannia umin ukrainskoho komunikatyvnoho movlennia pershoklasnykiv v umovakh rosiisko- ukrainskoi dvomovnosti // Pochatkova shkola. – 2004. – № 6. S. 12-13.
12. Pryshchak M.D. Komunikatsiia, spilkuvannia, komunikatyvnist: katehorialnyi analiz / M.D. Pryshchak // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. – 2010.– № 2. – S. 5-8.
13. Musatov S.O. Psykholohiia pedahohichnoi komunikatsii: Teoretyko-metodolohichniy analiz: monohrafiia / O.O. Musatov. – K.-Rivne: Lista-m, 2003. – 176 s.
14. Chaika H. L. Kultura dilovoho spilkuvannia menedzhera : navch. posibnyk / H.L. Chaika. – K. : Znannia, 2005. – 442 s.
15. Filonenko M.M. Psykholohiia spilkuvannia / M.M. Filonenko. – K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2008. – 224 s.
16. Tsymbaliuk I.M. Psykholohiia spilkuvannia: navch.posib. / I.M. Tsymbaliuk – [2-he vyd., vypr.. ta dop.]. – K.: Profesional, 2007. – 464 s.
17. Dance F. The Concept of Communication // Journal of Communication. – 1970. – № 20. – P. 201-210.
18. Goban-Klas T. Media i komunikowaniemasove. Teorie i analizy prasy, radia, televiziji i Internetu. – Warszawa, Kraków: Wydawnictwo naukowe PWN, 1999. – 336 s.
19. Walińskade Hackbeil H. Pojęcie «komunikacja» w amerykańskiej teorii komunikacji społecznej: avtoref. dokt. dys... – Uniwersytet Wrocławski, 1975. – 36 s.